

НОВА ОЦІНКА ВТРАТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ КРИЗ 1930-Х ТА 1940-Х РОКІВ

*Я. Валлін,
Ф. Месле,
С. Адамець
С. Пирожков,
директор Інституту демографії та
соціальних досліджень НАН України,
академік НАН України*

Вступ

Як це не парадоксально, тоді як в Європі впродовж ХХ століття відбувався прискорений прогрес у сфері охорони здоров'я, в Україні нібито відроджувались драматичні кризи минулого. Дійсно, з усіх республік СРСР саме ця країна зазнала найбільш нещадних наслідків ряду катастроф, що вразили Радянський Союз – громадянська війна 1917–1920 рр., що супроводжувалась голодом 1921–1923 рр. (особливо у Південній Україні), голодомор 1933 року після колективізації сільського господарства, Велика Вітчизняна війна та німецька окупація, голодомор 1947 р., послідовні хвилі репресій, масові депортації 1930-х і 1940-х років.

Радянські катастрофи протягом тривалого часу були забороненим предметом для обговорень, навіть серед наукової спільноти. Починаючи з 1931 р. і до 1954 р. жодної демографічної статистики не публікувалось взагалі. Мізерні глобальні індикатори, які були доступні, модифікувались певним чином або й фальсифікувались. Зокрема, результати перепису населення 1937 р., що виявили значно нижчу за очікувану чисельність населення, були визнані ненадійними і відхилені, їх авторів проголошено “ворогами народу” і покарано. Новий перепис населення було організовано в 1939 р., проте, оскільки він підтвердив дані попереднього, його результати були сфальсифіковані перед опублікуванням (Blum 1994).

Перебудова принесла вільний доступ до архівів. Багато з неопублікованих документів і статистики, яка раніше приховувалась від дослідників та громадськості, стали поступово оприлюднюватися. В кінці 1980-х років стаття Віктора Цапліна (1989 р.) представила перше статистичне бачення демографічної ситуації 1930-х років. Через рік або два систематичні підрахунки та публікація даних перепису населення 1937 р., здійснені дослідниками Державного комітету статистики та Інституту російської історії Російської академії

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

наук, пролили нове світло на радянську демографічну ситуацію (Zhiromskaya et. al 1996). В Україні оцінки повних втрат населення у 1930-х та 1940-х рр. були ініційовані Сергієм Пирожковим (1996) у 1990-х роках. Проте жодна з цих оцінок не давала змоги виділити у загальних втратах населення структуру за такими чинниками, як дефіцит народжень, міграційні потоки, надмірна смертність у кризові періоди.

Тому нами було докладено значних зусиль з відтворення різних факторів, що призвели до величезних демографічних коливань, які завдали удару по Радянській Україні. Результати нашої роботи в кінцевому підсумку стали оцінками щорічних змін у рівнях смертності за статтю та віком впродовж 1926–1959 років.

На основі даних переписів населення в 1926, 1939, 1959 роках, а також наявних даних щодо народжень, смертей, міграцій (наші джерела включали офіційні документи, дослідження реєстрації, зіставлення історичних робіт про добровільні або примусові міграції, табори, статистику депортацій до цих таборів) ми оцінили три компоненти популяційних змін у кілька етапів. Спочатку було реконструйовано щорічні дані для періоду між 1926 та 1939 роками, з урахуванням даних щодо голодоморів та періоду політичних криз у 1930-х роках. Потім ми продовжили аналогічне відтворення даних на період між 1939 та 1959 роками, включаючи Велику Вітчизняну війну та голодомор 1947 року.

I. Оцінка різних втрат у 1930-х роках

Повторно оцінивши повні втрати, ми порівняли прогноз початкового населення, розрахований на основі тенденції народжуваності та смертності без врахування кризи, та населення, що було зареєстроване під час наступного перепису. Далі – повторили прогнозування шляхом використання зафіксованих показників народжуваності (з поправкою на неповноту реєстрації, де це було необхідно) з метою ідентифікації наслідків від втрат народжень. У цьому прогнозі ми виділили дані щодо міграційних потоків за статтю та віком, оцінивши їх за всіма наявними даними, і таким чином отримали втрати населення, пов'язані з надлишковою смертністю протягом кризових років.

A) Загальні втрати

Першим кроком було порівняння даних для кожної когорти народжених між чисельністю населення, зафіксованою в результаті перепису 1939 року, та очікуваним населенням на ту саму дату, чисельність якого була отримана в результаті перспективного прогнозування на основі даних перепису населення 1926 року (шляхом оцінки рівнів народжуваності та смертності за умови відсутності кризи і міграцій). З цієї мети було зроблено ряд припущень, включаючи і припущення про прийнятну якість переписів 1926 та 1939 років. Згідно з різними авторами, і незважаючи на сумніви, які часто висловлюються щодо радянських даних, результати переписів, що зберігаються в архівах, видаються досить надійними (Adamets et al. 1994; Blum 1994). Справді, як і багато інших переписів цього часу, ці радянські переписи певною мірою зазнали впливу вікової акумуляції внаслідок неповноти реєстрації народжень в минулому. Для даних 1926-го року ми використали тип коригування, який уже застосовувався в Росії (Adamets et al. 1994). Для даних перепису 1939 р., який зазнав значно меншого впливу вікової акумуляції, було просто використано трирічне “плинне” середнє значення (рис. 1). Обидві піраміди 1926-го та 1939-го років зазнали значного впливу дефіциту народжень внаслідок громадянських війн 1917–1920 рр., тоді як на піраміді 1939 року простежуються ще глибші наслідки голодомору 1933 р. (Структура населення за віком за даними перепису 1939

року недоступна в українських архівах, проте, завдяки Євгенію Андрееву, ми нарешті отримали її від Московського Держкомстату).

З метою оцінки смертності за умови відсутності кризи, ми інтерполювали повікові рівні смертності за статтю для періодів 1926–1927 та 1938–1939 років, припустивши, що в нормальні часи смертність протягом даного періоду рівномірно б зменшувалась. Для 1926–1927 років ми використали таблиці смертності, розраховані С.Новосельським та В.Паєвським (1930) і виправлені Сергієм Адамцом та Володимиром Школьниковим (1995) з метою підрахунку неповної реєстрації смертей у старших та молодших вікових групах. Для 1938–1939 років жодні таблиці смертності не були доступні. Тому повікові рівні смертності було розраховано за даними переписів населення та зареєстрованих смертей у 1938–1939 роках. З метою врахування неповної реєстрації смертельних випадків, рівні дитячої смертності та смертності у старших вікових групах були скориговані. Показники дитячої смертності були підвищені на 5 відсотків для того, щоб врахувати систематичні упущення смертей новонароджених внаслідок визначення “живонародження”, яке було поширене на той час, і неповноту охоплення реєстраційною системою. Ці проблеми не є специфічними для 1930-х років, і вирішувалися всюди (Mesle and Vallin forthcoming, розділ 3). Для старших вікових груп було застосовано процедуру коригування згідно з модельними таблицям смертності, аналогічну до тієї, що використовувалась Адамцом та Школьниковим (1995) для періоду 1926–1927 років. Результати показали, що українська очікувана тривалість життя при народженні збільшилась з 42,9 років для чоловіків і 46,3 років для жінок у 1926–1927 рр. до 47,8 і 52,6 років у 1938–1939 рр. На основі інтерполяції повікових рівнів смертності до населення 1926–1927 років за статтю та віком ми отримали очікувану чисельність населення, яке дожило до 1939 р. Потім відповідні рівні смертності були застосовані до чисельності дітей, народжених протягом періоду, після підрахування кількості народжень.

Розрахунок очікуваних народжень для 1926–1938 років (за умови відсутності кризи) неможливий шляхом простої інтерполяції рівнів народжуваності між 1926–1927 та 1938–1939 роками. Дійсно, як показує статистика, після коригування на неповноту реєстрації рівні народжуваності рівномірно знижувалися перед кризою, проте після її завершення знову зросли до набагато вищих рівнів, ніж у 1931 р. Скоригований загальний рівень народжуваності (для віку 15–49 рр.) зменшився з 157 на 1000 населення в 1927 р. до 117 в 1931 р., однак після кризи, в 1936 р., його значення становило 130. Падіння народжуваності, що спостерігалось у 1920-х роках, досить зіставне з процесами, які відбувались не лише в інших республіках колишнього СРСР, а і в сусідніх країнах, наприклад, Польщі, Чехословаччині, Румунії та Болгарії. Таким чином, можна зробити висновок, що за умови відсутності кризи ця тенденція тривала би і далі. Проте різке зростання після кризи неможливо пояснити простим ефектом відтворення. Воно відбулося також внаслідок зміни в політиці народонаселення, включаючи заборону абортів в 1936 р. – рішення, що могло бути прийняте навіть і за відсутності кризи. Тому ми вирішили використати рівні народжуваності 1931 року як константу в розрахунках до 1938 р. Щоб визначити чисельність народжень у 1932-1938 роках, – використали оцінки чисельності жінок у віці 15–49 років, отримані шляхом відтворення населення 1939 року за віком на основі інтерполяції рівнів смертності. Після цього ми скоригували народження 1926–1938 років на очікувані рівні смертності, і таким чином завершили оцінку очікуваного населення на 1939 р. (за умови відсутності кризи).

В цілому, за умови відсутності кризи, в 1939 р. населення становило б 35,5 млн. осіб замість 30,9 млн., що були зафіксовані переписом 1939 р. Іншими словами, приблизно 4,6 млн. осіб були втрачені. Ця цифра дає грубу оцінку сукупних наслідків від винятково

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

низької народжуваності та високої смертності протягом кризи, проте також є наслідком міграцій. Отриманий результат дуже близький до цифри в 4,5 млн., яка раніше була підрахована Сергієм Максудовим (1989 р.). Проте він нижчий, ніж оцінка Сергія Пирожкова (1996), згідно з якою протягом 1926–39 років було втрачено 5,8 млн. осіб. Основна причина відмінностей, очевидно, полягає у тому, що в останньому дослідженні для оцінки рівня народжень були використані модельні криві народжуваності, а не очікувані рівні народження, які максимально наближені до фактичних спостережень. Ця процедура, ймовірно, призводить до надмірної оцінки впливу кризи на народжуваність. Тому саме прагнення уникнути цієї проблеми стало однією з основних причин для виділення та оцінки трьох компонентів повних втрат населення.

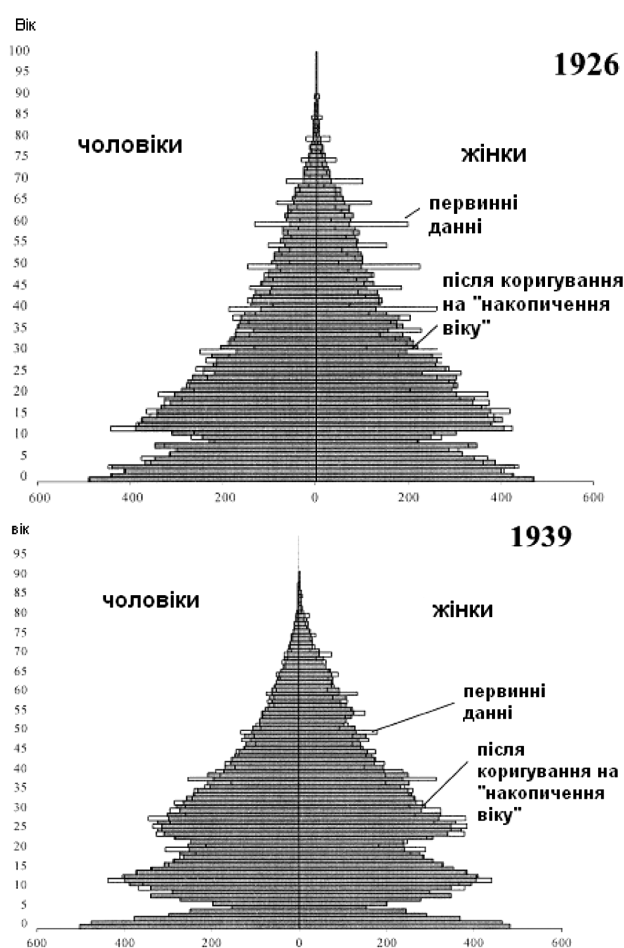

Рис. 1. Вікові піраміди за даними переписів населення 1926 і 1939 рр., до і після коригування на “накопичення віку”

В) Ефект втрати народжень

Зі статистики того часу можливо отримати загальну чисельність народжень, що були зареєстровані з 1928 р. до 1932 р., а також їх розподіл за статтю для періодів 1924–1927 рр. і 1933–1938 рр. Ці статистичні ряди були скориговані, з урахуванням неповноти реєстрації, шляхом додавання оцінених нами смертельних випадків серед дітей, які не були зареєстровані. Фактично, реальна чисельність народжень була, вірогідно, дещо недооцінена для того, щоб не оцінити надто високо наслідки кризи для смертності. З метою відтворення повних статистичних рядів для обох статей було застосовано середні показники співвідношення народжених за статтю у 1924–1927 і 1933–1936 рр. для оцінки відповідних загальних показників у 1928–1932 роках.

Потім ми переробили прогноз, використавши отримані значення фактичних народжень замість очікуваних показників. За новим прогнозом, загальна чисельність населення у 1939 р. становила 34,5 млн. осіб. При порівнянні з першим прогнозом виявляються відмінності в 1 млн. осіб, які становлять оцінку чистого впливу винятково низької народжуваності протягом кризи. Проте це значення значно менше, ніж відмінності, які фактично спостерігалися між зареєстрованими народженнями (після коригування) і очікуваними рівнями народжень (1,4 млн.). Це пов'язано з тим, що навіть при нормальних рівнях доживання та частина населення, яка не народилась унаслідок кризи, все одно не дожила до перепису 1939 р.

Таблиця 1

Внесок кризових смертності і народжуваності до сукупних втрат України протягом 1930-х років за статтю

Зафіксоване та очікуване населення і втрати	Чисельність		
	Чоловіки	Жінки	Всього
<i>Населення</i>			
зафіксоване переписом 1939 р. (1)	14753	16193	30946
очікуване при рівнях смертності і народження без кризи (2)	17373	18142	35515
очікуване при рівнях смертності і народження без кризи та після коригування на зареєстровані народження (3)	16833	17625	34458
<i>Втрати</i>			
сукупні (2)-(1), з них:	2620	1949	4569
внаслідок примусової міграції (4)	563	367	930
внаслідок кризової смертності (або добровільної еміграції) (3)-(1)-(4)	1516	1066	2582
Внаслідок дефіциту народжень (2)-(3)	540	517	1057

Джерело: розрахунки, за даними переписів 1926 і 1939 рр., зареєстрованих народжень і смертей, даними про міграції з різних джерел.

Сумарний наслідок кризових умов для народжуваності приблизно однаковий для обох статей, лише незначно вищий для чоловіків, ніж для жінок (540 000 проти 517 000 осіб), що точно відповідає класичному співвідношенню народжених за статтю в 1,05 (табл. 1).

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Решта відмінностей (3,5 млн. населення) – це наслідок надмірної смертності та від’ємного сальдо міграції.

С) Наслідки міграції та оцінка надмірної смертності

Необхідно розрізняти два типи міграції: примусову міграцію, що пов’язана з політичними заходами (переміщення сімей, вислання в табори тощо), та добровільна міграція.

Існують досить численні та надійні джерела, що можуть бути використані для оцінки примусової міграції. Віктор Земсков (1990, 1991 – а і б) зібрав відповідні дані для території всього СРСР та зробив оцінки для України. На основі всіх доступних даних зроблені наступні оцінки: приблизно 400 000 осіб були примусово переміщені, а 530 000 – вислані до таборів. Загальна чисельність примусових мігрантів (930 000 осіб) була розділена на 563 000 чоловіків та 367 000 жінок, відповідно до розподілу за статтю з даних архівів для деяких груп примусових мігрантів (табл. 1).

Набагато складніше точно оцінити потоки добровільних міграцій. Згідно з повідомленням Центрального управління національної економіки та статистики в 1937 р., від’ємне сальдо міграції становило 1,3 млн. осіб протягом 1926–1936 рр. Однак за відсутності будь-якої статистики для цього періоду неможливо бути переконаним у надійності цієї оцінки. По-перше, (хоча це не було зазначено) дана оцінка очевидно включає і примусові міграції. Понад те, ймовірно, вона була завищена з метою приховання надлишкової смертності внаслідок кризи. Реальні добровільні міграції населення, мабуть, були дуже незначними, оскільки радянська система не лише суворо контролювала будь-які особисті переміщення (особливо із введенням місцевих паспортів для міст з 1932 р.), а й через те, що доступні країні місця для проживання були дуже обмеженими. Тому ми зробили висновок, що показники добровільної міграції доцільно розглядати як такі, що наближаються до нуля впродовж цього періоду (стаття Mesle and Vallin, що має вийти).

У результаті з наведеної вище цифри в 3,5 млн. осіб необхідно вирахувати 0,9 млн. осіб. Тобто в структурі загальних втрат населення у 1927–1938 рр. вплив кризи на рівень смертності зменшується на 2,6 млн. осіб. Виходячи з послідовності, необхідно було б зменшити наслідки еміграції перед розрахунками, оскільки частина емігрантів не дожила до перепису 1939 року. Проте, припустивши, що добровільна міграція наближається до нуля, груба оцінка примусової міграції може розглядатись як компенсація цієї похибки.

Д) Щорічні таблиці смертності для 1926–1939 років

Дані про зареєстровані смертельні випадки за статтю та однорічними віковими групами доступні для кожного року, починаючи з 1933-го до 1938-го. Для періоду 1928–1932 рр. доступні лише дані про загальні рівні смертності, проте наявні дані щодо природного приросту за статтю.

Для 1928–1932 років загальні рівні смертності були розподілені шляхом коригування народжень на середній розподіл за статтю при народженні, який спостерігався у 1924–1927 та 1933–1936 роках, і вирахування з цих народжень природного приросту за статтю. Таким чином були отримані рівні смертності населення за статтю.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

1. Оцінка неповної реєстрації смертей

Таблиця 2

Зареєстровані та очікувані смерті за статтю з 1927 до 38 рр. (тис.)

Рік	Перспективний прогноз з 1926 р.	Ретроспективний прогноз з 1939 р.	Прийнята оцінка	Офіційно зареєстровані смерті	Незареєстровані смерті за відсутності кризи	Незареєстровані смерті внаслідок кризи	Скориговані смерті	Різниця
a	b	c	d	e	f	g	h	(d)-(h)
<i>Всього:</i>								
1927	573		573	523	57		579	-6
1928	575		575	496	52		547	27
1929	563		563	539	47		585	-22
1930	549		549	538	42		580	-31
1931	534		534	515	38		553	-19
1932	503		503	668	32	45	746	-243
1933	457	367	412	2104	22	457	2583	-2172
1934	428	365	365	462	19	26	508	-142
1935	435	381	381	324	20		362	18
1936	455	403	403	360	21		380	23
1937	497	436	436	428	22		450	-14
1938	513	450	450	431	20		451	-1
<i>Всього:</i>			5743	7405	392	529	8325	-2582
<i>Чоловіки:</i>								
1927	302		302	276	31		307	-4
1928	304		304	264	28		293	11
1929	298		298	286	26		311	-14
1930	290		290	288	23		311	-20
1931	282		282	274	21		295	-13
1932	265		265	368	18	16	402	-137
1933	241	179	210	1284	11	171	1467	-1257
1934	225	181	181	242	10	10	262	-81
1935	230	191	191	179	10		189	2
1936	241	205	205	187	10		197	8
1937	264	224	224	226	10		236	-12
1938	273	233	233	225	9		234	-1
<i>Всього:</i>			2987	4099	207	198	4503	-1516
<i>Жінки</i>								
1927	270		270	247	26		272	-2
1928	271		271	231	23		255	16
1929	265		265	253	21		274	-8
1930	259		259	251	19		270	-11
1931	252		252	241	17		258	-6
1932	237		237	300	15	29	344	-106
1933	216	188	202	820	11	286	117	-915
1934	202	185	185	220	10	16	246	-61
1935	205	189	189	163	10		173	16
1936	214	198	198	173	11		183	14
1937	232	211	211	203	11		214	-3
1938	240	217	217	206	11		217	0
<i>Всього:</i>			2756	3306	185	331	3822	-1066

Джерело: розрахунки базуються на даних переписів населення 1926 і 39 рр. та реєстрації смертей.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Таблиця 2 узагальнює щорічні оцінки рівнів смертності в Україні в 1927–1938 роках. Столпчик d показує очікувану чисельність смертей, що отримана за допомогою коригування рівнів смертності за відсутності кризи на фактичну чисельність населення (яка зазнала впливу кризи). Ця чисельність являє собою раніше спрогнозоване населення для періоду 1927–1932 років, в той час як населення для 1934–1938 років розраховане шляхом ретроспективного прогнозування від даних перепису 1939 р. Чисельність населення 1933 року розрахована за середніми значеннями перспективних та ретроспективних прогнозів. Якщо порівняти 2,6 млн. смертей, згаданих вище, з різницею (1,7 млн.) між 7,4 млн. зареєстрованих смертей (табл. 2, стовпчик e) та 5,7 млн. очікуваних смертей (за відсутності кризи) (табл. 2, стовпчик d), загальне число незареєстрованих смертей протягом 1927–1938 років може бути оцінено в 0,9 млн. Ці 0,9 млн. незареєстрованих смертей є наслідком звичайної неповноти реєстрації, що характерна для кожного року навіть за відсутності кризи. Для оцінки чисельності смертей, які не були охоплені реєстраційною системою за відсутності кризи, ми порівняли результати попередніх очікуваних смертей з даними нових підрахунків, використовуючи інтерполяцію таблиць смертності, які не були виправлені для врахування неповної реєстрації (табл. 2, стовпчик f). Загальна чисельність цих смертей – 390 тис., в той час як інші (530 тис.) є наслідком неповноти реєстрації, що зумовлена кризою. Тому останні смерті були розподілені за трьома роками кризи (1932–1934), згідно зі структурою зареєстрованих смертельних випадків (табл. 2, стовпчик e-d). Результати наведені в стовпчику g таблиці 2. Підсумок незареєстрованих смертельних випадків в обох категоріях (стовпчики f та g) та зареєстрованих смертей (стовпчик e) дає сумарну чисельність смертельних випадків для кожного з років 1927–1938 (стовпчик h). Останній стовпчик таблиці 2, який отримано шляхом вирахування скоригованих смертельних випадків із числа очікуваних смертей, знову ж таки показує сумарну чисельність смертей в 2,6 млн. протягом 1927–1938 рр. У ньому також показані незначні відмінності протягом “нормальних” років (внаслідок неточності методу), проте зрозуміло, що більшість сумарної різниці належить до трьох років кризи.

Неповнота реєстрації смертельних випадків внаслідок кризи видається набагато вищою для жінок (331 тис.), ніж для чоловіків (199 тис.). Дійсно, неповнота реєстрації може більшою мірою стосуватися жінок, особливо по відношенню до малих дітей та осіб похилого віку. Єдине можливе інше пояснення полягає в тому, що припущення про нульові добровільні міграції є помилковим і має бути замінене гіпотезою про ймовірну імміграцію чоловіків та еміграцію жінок. Однак така можливість видається нереалістичною, більш того, вона припускала б, що надмірна смертність чоловіків була набагато вищою за наші оцінки.

Нарешті, таблиця 2 подає дві категорії інформації, що дає можливість розподілити кризові смерті за віком: скориговані смерті (стовпчик h), та смерті, незареєстровані внаслідок кризи (стовпчик g).

2. Перерозподіл смертей за віком

Для 1927–1931 років загальну чисельність смертей було скориговано на повіковий розподіл очікуваних рівнів смертності, отриманий шляхом перспективного прогнозу.

Для 1935–1938 років доступна статистика про зареєстровані смертельні випадки за віком. Проте повікова структура незареєстрованих смертельних випадків невідома, і малоймовірно, що вона буде подібна до структури зареєстрованих смертей. Тому ми вирішили повторити процедуру, яка була застосована для 1927–1931 років, скоригувавши загальні рівні смертності на повікову структуру смертності, отриману шляхом ретроспективного прогнозу.

Для періоду кризи статистика щодо зареєстрованих смертей також доступна для двох років (1933 і 1934). Повікові рівні смертності протягом цих років можливо отримати вирахуванням очікуваних смертей з числа зареєстрованих смертельних випадків. Та оскільки даний результат ігнорував би надлишкову дитячу смертність, це не видається доцільним. Навіть якщо припустити, що грудні немовлята зазнали меншого впливу голодомору, ніж інші, невірогідно, що така криза взагалі не мала б впливу на рівень дитячої смертності. Кризи такого типу стали настільки рідкими в сучасній Європі, що знайти зіставні дані надто складно. Проте можливо звернутись до фінського голоду в 1868 р., що є найближчим випадком, зіставним за масштабом. Порівняння показує, що обґрунтованим був би показник надмірної дитячої смертності на рівні 100%. У Фінляндії рівень дитячої смертності протягом голоду був на 50% вище, ніж нормальний рівень (Pitkanen 1993). Оскільки показник дитячої смертності в Україні був у 1933 р. в п'ять разів вище, ніж в 1931 р., прийнятною оцінкою видається 100-відсоткова надмірна дитяча смертність внаслідок кризи. Цей спеціальний показник був використаний для оцінки смертності серед дітей і розподілу інших смертельних випадків відповідно до повікового розподілу зареєстрованих рівнів смертності внаслідок кризи. Таким чином ми отримали повікові рівні смертності для 1933 року (подані на рис. 2), які можуть бути порівняні з відповідними фінськими показниками 1868 року. Ймовірно, доцільно також скоригувати результат у вікових групах 1–4 роки. Фактично, ми використовували специфічні показники неповної реєстрації для віку від 1 до 4 років відповідно до показників у віці 0 років.

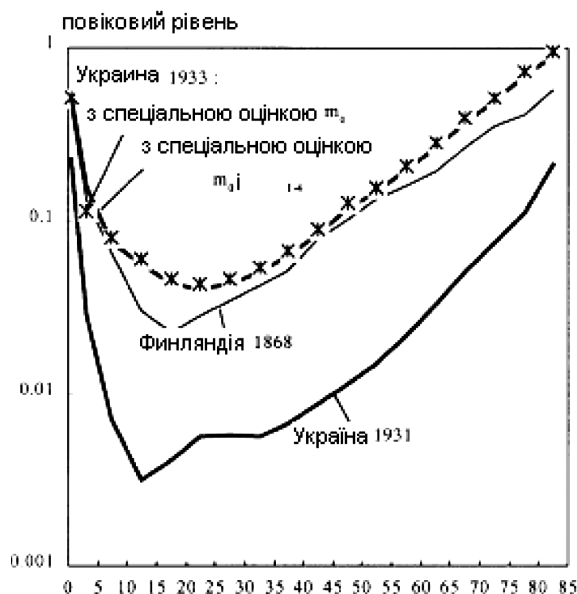

Рис. 2. Оціночні повікові рівні смертності чоловіків в Україні в 1933 р. порівняно з 1931 р. та Фінськими показниками в 1868 р.

На рисунку 3 порівняно наслідки українського голоду в 1933 р і фінського голоду у 1868 р. Для України вікові рівні смертності розділені на рівні 1931 року, тоді як фінські показники 1868 р. розділені на показники 1861–65 років (Pitkanen 1993). Надмірна смертність про-

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

тягом кризи видається в Україні набагато вищою, ніж у Фінляндії. Це наслідок того, що фінський голод припав на час, коли поточна смертність була все ще набагато вищою, ніж 70 років потому в Україні. Це особливо стосується підлітків у тій віковій групі, які отримали найбільші вигоди від прогресу в охороні здоров'я. Отже, українська смертність для чоловіків у віці близько 14 років у 18 разів вище в 1933 р., ніж вона була в 1931 р.

Рис. 3. Кризова смертність: надмірна смертність чоловіків в Україні в 1933 р. у порівнянні з Фінляндією в 1868 р.

У кожній віковій групі між 5 та 70 роками рівні смертності в 1933 році перевищували відповідні показники 1931 року щонайменше в 7 разів. Так само, як і в Фінляндії, пік надлишкової смертності дорослих спостерігався у віці 50 років.

Для 1934 р. чисельність незареєстрованих смертельних випадків є відносно малою, а розподіл за віком подібний до розподілу незареєстрованих смертей на 1933 р. Водночас 1933 рік є більш проблематичним, оскільки недоступний жодний віковий розподіл зареєстрованих смертей. Єдині наявні дані — про віковий розподіл очікуваних смертей за результатами прогнозування. Не можна просто використовувати розподіл 1933 р. для перерозподілу за віком цих 243 тис. смертельних випадків, що є результатом кризи, оскільки чисельність народжень зменшилася вдвічі з 1932 до 1933 р. Тому ми спочатку оцінили рівень дитячої смертності, що є результатом кризи в 1932 р., скоригувавши його на співвідношення надмірної дитячої смертності внаслідок кризи та загальної смертності в 1933 р. Таким чином було отримано показник надмірної дитячої смертності внаслідок кризи в розмірі 33% для чоловіків і 32% для жінок. Інші смертельні випадки внаслідок надмірної смертності протягом кризи були перерозподілені так само, як і для 1933 року.

3. Побудова таблиць

З метою розрахунку рівнів смертності з цих повікових оцінок, було використано перспективний прогноз населення за віком для періоду 1927–1933 рр., ретроспективний прогноз населення для 1935–1938 років і, нарешті, середні перспективний та ретроспективний прогнози для 1934 р.

Рисунок 4 показує рівні смертності чоловіків протягом трьох років кризи в порівнянні з показниками двох нормальних найближчих років (1931 та 1935 роки). Ці криві видаються досить класичними та стійкими до старших вікових груп, що свідчить про достат-

ню надійність наших оцінок. Проміжок між кривою 1933 року (і в меншій мірі криві 1932 та 1934 років) та кривими 1931-го або 1935-го років дає уявлення про масштаби українського голоду в 1930-х роках.

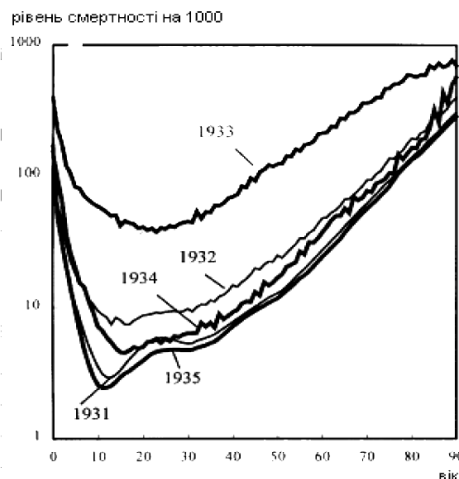

Рис. 4. Повікові рівні смертності чоловіків у кризових роках в порівнянні з 1931 і 1935 рр.

У 1927–1931 рр., незважаючи на незначні коливання, очікувана тривалість життя при народженні була відносно стабільною і підвищилась з 43,3 до 43,5 років у чоловіків і з 46,8 до 47,9 років у жінок (таблиця 3 і рис. 5). Цей період стабільності було перервано різким 9-річним зниженням тривалості життя в 1932 р. і подальшим падінням до 28 років у 1933 р. В тому ж році вона впала до 10,8 років для жінок і навіть до 7,3 років для чоловіків!

Таблиця 3

Оціночні тенденції в очікуваній тривалості життя при народженні з 1927 до 1939 рр.

Рік	Чоловіки	Жінки
1927	43,3	46,8
1928	44,6	48,7
1929	42,8	46,7
1930	42,5	46,9
1931	43,5	47,9
1932	34,5	39,4
1933	7,3	10,8
1934	37,5	42,0
1935	46,4	52,8
1936	47,6	53,0
1937	46,2	51,9
1938	47,9	52,7
1939	47,7	52,5

Джерело: розрахунки за даними дослідження.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Ці цифри можуть видатися надто завищеними. Та, на нашу думку, вони є реалістичними. З одного боку, на основі показників, розрахованих лише за даними зареєстрованої смертності, та наших популяційних оцінок очікувана тривалість життя при народженні в 1933 р. знизилася б до 12,2 років у чоловіків і 19,5 років у жінок. Розподіл незареєстрованих смертей за віком, не скоригований на дитячу смертність, призвів би до тривалості життя на рівні 10,3 і 14,0 років відповідно. Ми бачили раніше, наскільки важливі ці два виправлення для забезпечення прийнятних послідовних даних. З другого боку, згідно з оцінками Андреева та інших (1998) для Росії (15,2 для чоловіків і 19,5 років для жінок) та оцінками тих самих авторів для всього СРСР, тривалість життя на рівні до 10 років у чоловіків і близько 10 років у жінок є досить прийнятним показником, оскільки Україна заплатила найвищу ціну за жахливий голодомор 1933 року.

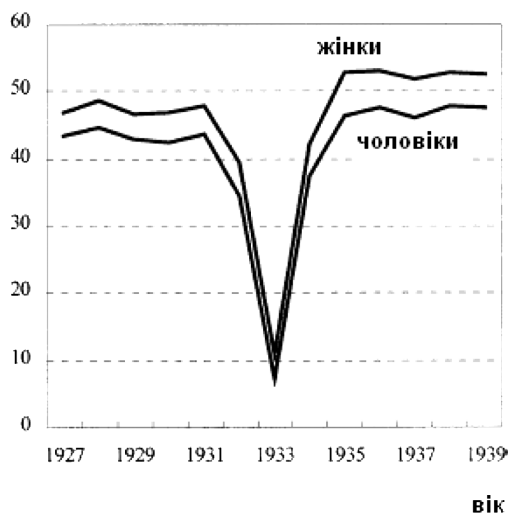

Рис. 5. Оціночні тенденції тривалості життя при народженні з 1927 до 1939 рр.

Очікувана тривалість життя в Україні була все ще невиправдано низькою в 1934 р., проте досягла свого максимуму в 1935–1936 роках. Це звичайне явище для післякризового періоду: ті особи, які залишаються живими після завершення кризи, ще більш ймовірно виживуть у посткризових умовах.

II. Оцінка щорічної смертності між 1939 та 1959 роками

Оцінюючи тенденції смертності між переписами 1939 та 1959 років, необхідно вирішити дві різні проблеми (які розглядаються в пункті А), перш ніж здійснювати аналогічні розрахунки для 1940-х років (пункт В).

А) Попередній етап

Ми не можемо застосувати розрахунки, здійснені для 1930-х років по відношенню до 1940-х років. Протягом Великої Вітчизняної війни територія України драматично змінювалась, а 20-річна перерва між двома послідовними переписами населення є надто тривалою, щоб використовувати той самий метод, який було застосовано для 1930-х років.

1. Територіальні зміни

Між переписами 1939 та 1959 років населення України збільшилось на 11 млн. осіб, з 30,9 млн. (РАН, 1992) до 41,9 млн. (ЦСУ, 1962). Однак це значне зростання було лише віртуальним, оскільки в той час Україна отримала нові, набагато більші та густонаселені території, ніж ті, що втратила. Тому необхідно було зібрати та використати всі доступні дані і щодо населення, і щодо життєвих подій, що відбулися на розширеній території країни.

Населення. Значні території, що перебували у складі Польщі, були приєднані до України в 1939 р. згідно з німецько-радянським пактом (воєводства Львова, Станіслава, Тернополя та Волині). Пізніше, в 1940 р. Україна отримала Північну Буковину та Бессарабію від Румунії, водночас в тому ж році шляхом об'єднання Північної Бессарабії та частини колишньої української території (Придністров'я) була створена Молдавія. Прикарпатська Русь також стала частиною України в кінці Великої Вітчизняної війни в 1945 р. Нарешті, в 1954 р. Микита Хрущов передав Крим від Росії Україні.

Оцінки населення цих територій за різними джерелами в 1939 р. (включаючи попередні польські та румунські переписи населення) приводять до висновку, що на сучасній території України проживало б населення у 41,2 млн. осіб – тобто на 10,3 млн. більше, ніж на фактичній території 1939 року (табл. 4, див також статтю Mesle and Vallin, яка має вийти). Офіційні оцінки (ЦСУ, 1962) проголошують цифру в 40,5 млн., та, вірогідно, вони були занижені з різних причин, зокрема, внаслідок того, що офіційна оцінка вочевидь не включала Прикарпатську Русь.

З одного невідомого джерела ми отримали розподіл офіційної чисельності населення за статтю та віком станом на 1939 р. Ймовірно, ці дані розроблені ЦСУ і є досить надійними. Припустивши, що невідома вікова структура населення Русі особливо не відрізнялась від відповідної структури польських та румунських територій, які були захоплені в 1940 р., ми скоригували 0,7 млн. осіб, які були відсутні в офіційному показнику чисельності населення, на повіковий розподіл цих країн.

Життєві події. Як і у випадку з чисельністю населення, статистична інформація про рівень народжуваності та смертності змінюється зі зміною кордонів. Офіційна статистика покриває існуючу територію України (включаючи Крим) лише з 1953 р. Крим не було включено до статистичного спостереження протягом 1947–1952 рр. Прикарпатська Русь також була відсутня в статистичних даних у 1945–1946 роках. Жодні дані не були доступні для України періоду 1941–1944 років (протягом німецької окупації), в той час як офіційна статистика 1939–1940 років базується на даних території 1939 р.

Що стосується Криму, доступні дані з російських джерел, які можуть бути використані і об'єднані з українськими даними. Для інших нових українських територій ситуація не така сприятлива. Оскільки ми зробили припущення, що в 1939–1940 рр. рівні народжуваності та смертності на захоплених територіях були такими самими, як і на колишніх українських, аналогічне припущення зроблено і для Прикарпатської Русі для періоду 1945–1946 років.

Таблиця 4

Території, що приєднані до України, або втрачені нею з 1939 до 1954 рр.

Країна та регіон	Приєднані до України		Відокремлені від України	
	Дата	Населення у 1939 р. (тис.)	Дата	Населення у 1939 р. (тис.)
Польща				
<i>Львів (частково)</i>	9-1939	1340		
<i>Станіслав</i>	9-1939	1628		
<i>Тернопіль</i>	9-1939	1760		
<i>Волинь</i>	9-1939	2295		
Всього:		7022		
Румунія				
<i>Бессарабія</i>	6-1940	3173		
<i>Північна Буковина</i>	1942	574		
Всього:		3747		
Угорщина				
Прикарпатська Русь	1945	829		
Молдова				
Румунська частина			8-1940	1853
Українська частина			8-1940	599
Всього:				2452
Росія				
<i>Крим</i>	1954	1124		
Сукупні втрати та надбання		12722		2452
Підсумковий баланс (надбання–втрати)		+10270		

Джерело: публікації Месле та Валліна.

Загалом брак статистичних даних для 1941–1944 років став значною проблемою.

2. Оцінка населення 1949 року

Якби ми наслідували той самий підхід, який застосовували для 1930-х років, можливо було б зробити прогноз населення 1959 року за даними населення 1939 року на основі “нормальної” тенденції смертності та народжуваності, порівняти результати з даними перепису населення 1959 року, щоб оцінити сукупні втрати на весь період 1939–59 років, і потім визначити структуру впливів на втрати кризової народжуваності, смертності та міграції. Проте період між 1939 та 1959 роками є дуже довгим порівняно з роками, на які безпосередньо вплинули критичні події. Зокрема, тривала перерва між останнім травматичним роком (1947 р., рік голодомору) та наступним переписом населення значно вплинула на наслідки нормального процесу виключення між когортами, які перелічені під час перепису, 1939 року народження або народжених пізніше.

Першим кроком в ліквідації цього недоліку є використання детальних доступних даних, які були досить надійні з 1949 року і далі, з метою оцінки населення за статтю та віком на початок 1949 р. шляхом ретроспективного прогнозу з 1959 р. Попередній метод може потім бути застосований для десятиріччя 1939–49 рр.

Ретроспективний прогноз з 1959 до 1949 року базується на даних про зареєстровані смерті, скориговані на неповноту реєстрації, для показників дитячої та дорослої смертності – аналогічно до процедури, яка була описана раніше (стаття Mesle and Vallin, яка має вийти). Що стосується оцінки міграцій, досить надійні статистичні дані забезпечувались впродовж усієї радянської ери за допомогою прописки, яка покривала всі міжміські міграції, а також міграції між містом та селом. Відсутні лише дані щодо внутрішніх сільських міграцій. Дані прописки дозволяють також відділити міжреспубліканські міграції від внутрішніх. На додаток, ЦСУ проводив оцінки щорічних міграційних потоків для виявлення повного населення на початок кожного року (з 1950 р.) На основі всієї цієї інформації ми відтворили повний набір українських зовнішніх міграцій за статтю та віком протягом кожного року з 1949 до 1958.

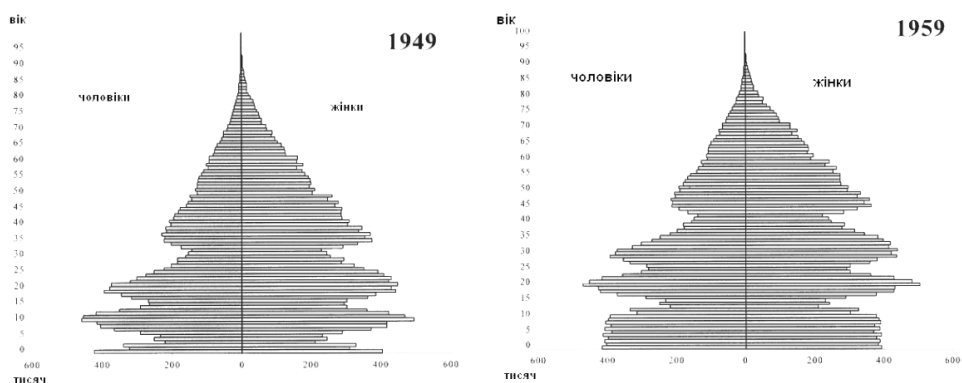

Рис. 6. Українські вікові піраміди за даними перепису населення 1959 р. та за даними ретроспективного прогнозу населення в 1949 р.

Джерело: 1959 р.: перепис населення. 1949 р.: ретроспективний прогноз за даними перепису населення 1959 р., зареєстрованих народжень і смертей і міграційної статистики.

Рисунок 6 порівнює розподіл за віком ретроспективно спрогнозованого населення на 1949 р. з аналогічним розподілом за даними перепису 1959 року. Ці дві піраміди мають чіткий відбиток двох світових війн та голодомору 1933 р.

В) Оцінка надмірних втрат 1939–48 років

За допомогою аналогічної процедури, яку ми провели для 1930-х років, можливо спочатку оцінити сукупні втрати внаслідок війни 1941–1945 років та голодомору 1947 року, а потім ідентифікувати специфічний вплив кожного з трьох наступних компонентів: дефіцит народжуваності, сальдо міграції, надмірна смертність.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

1. Сукупні втрати

Рівень смертності за умови відсутності кризи, що використовувався для прогнозу населення з 1939 р. до 1949 року, було підраховано шляхом інтерполяції повікових та постатевих показників між таблицями смертності 1939 і 1949 років. Вони були розраховані на основі смертей, скоригованих на неповноту реєстрації. Для народжуваності використовувались результати двох ретроспективних обстежень, які проводились в Україні в 1960 та 1967 роках. За даними цих обстежень були отримані рівні народжуваності за віком матері для 20-ти попередніх років. Рівень народжуваності за умови відсутності кризи було оцінено інтерполяцією між показниками 1939 і 1949 років.

Скоригувавши очікувані рівні смертності та народжуваності за умови відсутності кризи за даними 1939 року для післявоєнної території та припустивши, що зовнішні міграції наближаються до нуля, ми отримали чисельність населення, очікуваного на 1949 р. (без урахування кризи) у розмірі 48,3 млн. осіб. Ці дані можна порівняти з цифрою у 35,7 млн., яка отримана ретроспективним прогнозуванням від результатів перепису 1959 р. Відмінності в 12,6 млн. осіб становлять оцінку повних втрат населення в результаті кризи. Це значення набагато вище, ніж втрати у 9,7 млн. осіб, які були отримані у попередніх оцінках (Pygozhkov, 1996). Проте останні дані були отримані за результатами глобального підходу до всього 20-річного періоду (1939–1959 роки) і шляхом використання модельних кривих народжуваності, що знецінило всі доступні різноманітні проміжні дані. Як пояснювалось раніше, це обов'язково призведе до недооцінки фактичних втрат, оскільки з часом когорти, які зазнали найбільш суворого впливу, стають все менш істотними в загальному населенні.

Загальні втрати населення в розмірі 12,6 млн. осіб включають 7,9 млн. чоловіків і 4,7 млн. жінок. Для обох статей спостерігається дуже високий дефіцит у молодому віці (близько 40%) внаслідок спаду народжуваності у воєнний час і протягом голодомору 1947 р. Дефіцит населення також дуже високий для чоловіків працездатного віку внаслідок втрат під час війни та депортацій.

2. Вплив падіння народжуваності

Для розрахунку дефіциту народжень необхідно оцінити неповноту реєстрації народжень протягом 1939–1940 та 1945–1948 років, для яких доступна статистика, та розрахувати щорічні рівні народжуваності для 1941–1944 років.

Порівняння зареєстрованих народжень з народженнями, що були отримані шляхом ретроспективного прогнозування, показує, що реєстраційна система охоплювала практично всі народження в 1956–1957 роках, а рівень реєстрації народжень становив близько 96% в 1946 р. Однак у 1945 р. рівень охоплення був набагато нижчим внаслідок адміністративних порушень, викликаних війною. Тому для 1946–1957 років показники охоплення реєстрацією були інтерпольовані між 96 і 100%, а для 1945 р. використано розрахунковий показник в 86%. Для 1938–1939 років ми використали рівень охоплення, аналогічний показнику попередньої секції. Відмінності, які виявились при порівнянні скоригованих народжень в 1938–1939 рр. з кількістю народжень, отриманих шляхом ретроспективного прогнозування, визначаються в основному тим фактом, що ретроспективне прогнозування не бере до уваги надмірну смертність внаслідок війни. Припустивши, що наслідки воєнної смертності для послідовних когорт залежать від кількості пережитих років війни, було використано співвідношення фактичних народжень з прогнозованими, яке зменшувалось з рівня 1938–1940 років (1,800) до рівня 1945 року (1,009), з метою оцінки чисельності народжень в 1940–1944 роках (рис. 7).

Рис. 7. Щорічні тенденції в спостережених і оціночних народженнях в Україні в порівнянні з очікуваними народженнями за відсутності кризи

Джерело: Спостережені: зареєстровані народження. Очікувані: інтерполяція оціночних повікових рівнів народжуваності між 1939–49 рр. Оціночні розрахунки за даними зареєстрованого народження з поправкою на неповноту реєстрації.

Новий прогноз населення з 1939 до 1949 року на основі фактичних очікуваних народжень, а не народжень, що очікувались би без врахування кризи, дає сукупне населення в розмірі 44,7 млн. осіб замість попередніх 48,3 млн.

3. Вплив міграції

Міграційні потоки впродовж 1939–1948 років були значно потужнішими і більш комплексними, ніж у попереднє десятиріччя. На щастя, ми змогли зібрати більш різноманітні дані, які використали для виділення різних типів примусових та добровільних міграцій, включаючи дані щодо:

- біженців, евакуації та добровільної міграції;
- обміну населенням на основі німецько-радянського пакту;
- примусової та добровільної міграції працівників до Німеччини;
- примусової міграції українців до інших республік СРСР;
- депортації до таборів, колоній та тюрем (гулаги);
- репатріації до України;
- нормальних міграцій в післявоєнні роки.

Використання всіх доступних джерел (Polian 1996; Zemskov 1990, 1991a, 1991b; РАН 1992; Schechtman 1946; see also Mesle and Vallin forth coming) забезпечує досить повну оцінку міграційних потоків до України і за її межі протягом періоду 1939–1947 років (табл. 5).

Таблиця 5

Оцінка виключних міграційних потоків до та з України, 1939–47 рр. (тис.)

Рік	Біженці та евакуйовані	Поляки	Німці	Примусова або добровільна робота	Депортації	Табори	Репатріанти	Всього
<i>Емігранти</i>								
1939	25		40		25	44		134
1940			215		103	132		450
1941	3500			48	278	75		3901
1942				1128	7			1135
1943	267		95	518				880
1944	178	117	230	333	259			1117
1945		525			155	218		898
1946	33	294			65	169		561
1947					59	219		278
<i>Всього:</i>	4003	937	580	2027	951	857		9354
<i>Іммігранти</i>								
1939	36	90			2	45		173
1940	36	116			14	56		222
1941	93	27			4			124
1942	123	82		236				441
1943				130				130
1944	431		25	70	18	63	178	758
1945	1435	319	47		54	191	997	3043
1946	1095	165	3		35	126	72	1496
1947					22	89	11	122
<i>Всього:</i>	3247	800	75	436	149	570	1258	6536

Джерело: публікації Месле та Валліна.

В цілому, 9,4 млн. осіб виїхали за межі України з 1939 до 1947 року, в той час як 6,5 млн. переїхали або повернулись, тобто позитивне сальдо міграції становило 2,9 млн. осіб.

4. Втрати внаслідок кризової смертності

За допомогою різних джерел ми також оцінили статеві-віковий розподіл міграційних потоків, як нормальних, так і виключних, для більшості років. Новий прогноз населення з 1939 р. до 1949 року, побудований за даними фактичних народжень і міграцій, виявив нову очікувану чисельність населення в розмірі 42,8 млн. в 1949 р. Різниця між цим та попереднім прогнозом дає оціночний вплив міграції: 2,0 млн. осіб. Різниця між ретроспективним прогнозом населення з 1949 р. показує вплив надмірної смертності внаслідок війни та голодомору 1947 року: 7,1 млн.

Таблиця 6 узагальнює компоненти надмірних втрат населення у цьому десятиріччі.

Таблиця 6

Складові видимих втрат України впродовж 1940-х рр. за статтю:
знижена народжуваність, надмірна смертність та міграції

Населення і втрати	Чисельність (тис.)		
	Чоловіки	Жінки	Всього
<i>Населення</i>			
ретроспективний прогноз до 1949 р. (1)	15365	20310	35675
очікувані без кризи (2)	23224	25041	48265
очікувані при смертності без кризи і оціночних рівнях народження (3)	21471	23277	44748
очікувані при смертності без кризи і оціночних рівнях народження і міграції (4)	20632	22123	42755
<i>Втрати</i>			
сукупні (1)-(2)	7859	4731	12590
внаслідок дефіциту народжень (2)-(3)	1753	1764	3517
внаслідок еміграції (3)-(4)	839	1154	1993
внаслідок надмірної смертності (4)-(1)	5267	1813	7080
<i>З них внаслідок смертності:</i>			
а) впродовж війни (1941–45)	5040	1663	6704
б) до та після війни (1939–40 та 1946–48)	226	150	376

Джерело: розрахунки за даними про зареєстровані народження і смерті та міграцію з різних джерел.

Відмінності в 376 тис. осіб спостерігаються між очікуваним рівнем смертності за відсутності кризи та фактичною смертністю, скоригованою на неповноту реєстрації в довоєнні (1939–1940) та післявоєнні (1946–1948) роки. Ця різниця в основному відбиває вплив голодомору 1947 року (296 тис. смертей), але також частково є наслідком коливань у фактичній смертності населення. Решта 6,7 млн. смертей, що становлять надмірну смертність внаслідок війни, були перерозподілені в кожній когорті за календарним роком згідно з зареєстрованими військовими втратами чоловіків і з приблизним зважуванням на інтенсивність політичних та воєнних проблем, з якими стикалось цивільне населення.

Для оцінки реальної кількості смертей внаслідок війни та голодомору, ці очевидні результати повинні бути скориговані на скорочення когорт протягом часу між кризовими роками і 1949 роком. З цією метою було зважено рівень смертності в кожній когорті на очікувану вірогідність смерті за умови відсутності кризи між даними роками і 1949 роком. В результаті ми отримали заключну цифру: замість початково оцінених 6,7 млн. смертей, повний вплив війни та голодомору 1947 року становить 7,4 млн. неочікуваних смертей.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

В цілому, реальні наслідки катастроф даного десятиріччя (після аналогічних підрахунків рівнів народжуваності та міграцій) були такими:

- 4,1 млн. втрачених народжень;
- 2,3 млн. мігрантів, що виїхали за межі України;
- 7,4 млн. неочікуваних смертей.

Отже, загалом втрати населення склали 13,8 млн. осіб замість 12,6 млн., як було оцінено на початку.

С) Щорічні таблиці смертності для 1939–1959 років.

Нарешті, можливо підрахувати таблиці смертності для кожного з 1940–1948 років і продовжити їх на 1949–1959 роки за даними реєстраційної статистики (скоригованої на неповну реєстрацію) та ретроспективних прогнозів населення.

Рисунок 8 порівнює криві смертності, побудовані для воєнних років, та відповідні криві для початку і кінця періоду (1939 і 1959 роки). Смертність дорослих чоловіків внаслідок війни виявляється особливо високою у вікових групах від 20 до 60 років. Найбільш руйнівним роком був 1942, але й 1941, 1943 та 1944 роки були не набагато кращі. В ці роки рівень смертності молодих чоловіків був навіть вищим, ніж рівень дитячої смертності. Жінки також зазнали втрат в ці роки, однак дещо іншим чином з огляду на вік та календарні роки. Піки смертності жінок спостерігались у віці 20 та 35 років, проте вони є досить дискусійними. Ці дані можуть відповідати не стільки реальності, скільки нашим припущенням про повіковий розподіл міграцій і смертності жінок, про які є менше достовірної інформації. Для жінок, на протигагу чоловікам, 1941 та 1944 роки були значно менш руйнівними, ніж 1942 та 1943. Ця відмінність виглядає більш вірогідно, ніж описані вище вікові піки смертності жінок: чоловіки були повністю залучені до військових операцій, тоді як жінки більше страждали від цивільних наслідків окупації та репресій.

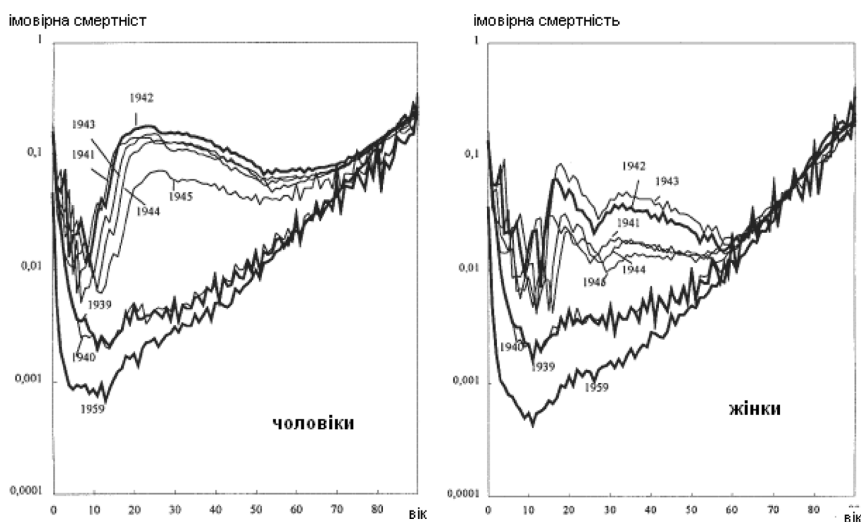

Рис. 8. Повікові ймовірності смертності за статтю, оцінені для 1939, 1945, 1959 рр.

Джерело: розрахунки базуються на результатах дослідження.

У таблиці 7 наведено щорічні показники очікуваної тривалості життя при народженні для періоду з 1939 до 1959 рр. Очікувана тривалість життя зменшилась від рівня, близького до 50 років для чоловіків і 55 для жінок, в безпосередній довоєнний період до менше ніж 14 років для чоловіків і менше 20 років для жінок у найгірші роки. Вона знову збільшилася в 1945 р. і протягом основної частини 1946 року, проте потім скоротилась знову (до 40 років для чоловіків і 50 років для жінок) внаслідок голоду 1947 р. Нарешті, тенденція до зростання тривалості життя встановилась з 1948 до 1959 р.

Таблиця 7

Очікувана тривалість життя при народженні, оцінена для 1939–1959 рр.

Рік	Чоловіки	Жінки	Рік	Чоловіки	Жінки
1939	47,7	52,5	1950	59,0	66,3
1940	47,4	52,4	1951	59,0	65,6
1941	13,6	36,3	1952	59,9	66,2
1942	13,7	25,4	1953	60,7	66,8
1943	15,9	20,6	1954	61,7	67,4
1944	18,4	39,5	1955	63,5	69,3
1945	26,9	44,2	1956	64,4	70,2
1946	51,2	59,4	1957	64,4	70,3
1947	40,3	50,2	1958	66,1	72,0
1948	53,8	62,0	1959	65,2	71,1
1949	56,8	64,6			

Джерело: розрахунки за даними дослідження.

Висновки

Ця реконструкція пропонує основу для кращої оцінки та розуміння серйозності криз, які відбувались в Україні впродовж першої половини ХХ ст. Перепис 1926 року зафіксував 29 млн. українців, перепис 1939 р. повідомив про не менш ніж 31 млн. населення, що викликало значне незадоволення Сталіна. Такий низький приріст населення став наслідком основних криз 1930-х років. Радянська політика в цьому десятиріччі залишила населення України дуже порушеним. Катастрофи даного періоду призвели до драматичного падіння народжуваності та підвищення смертності. Наші оцінки передбачають, що повні втрати можуть бути оцінені в 4,6 млн. осіб, 0,9 млн. з яких викликані примусовими міграціями, 1 млн. – дефіцитом народжень, 2,6 млн. – надлишковою смертністю. Більш того, на всій розширеній післявоєнній території України чисельність населення зменшилась з 41,2 млн. у 1939 р. до 35,7 млн. у 1949 році, а за даними перепису 1959 року становила лише 41,9 млн. осіб, тобто перебувала ледве на рівні 20-річної давності. Наслідки численних порушень населення, пов'язаних з Великою Вітчизняною війною, німецькою окупацією та радянськими репресіями, призвели до сукупних втрат в 13,8 млн. осіб, включаючи від'ємне сальдо міграції у розмірі 2,3 млн., дефіцит народжень – 4,1 млн. та втрати внаслідок надвисокої смертності – 7,4 млн. осіб. В цілому, результати наших досліджень підтверджують попередні оцінки, проте вони дали можливість вперше виділити специфічну роль окремих факторів – смертності, народжуваності та міграцій. Що стосується смертності, жодна інша європейська країна в двадцятому сторіччі не пережила таких криз, як Україна протягом такого короткого проміжку часу.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Рис 9. Оцінка щорічних змін в очікуванні тривалості життя населення України, 1926–1965 рр., за статтю

Джерело: розрахунки за даними дослідження.

Найгіршою з них став голодомор 1933 року, який призвів до скорочення очікуваної тривалості життя до 11 років у жінок і дещо вище, ніж 7 років, у чоловіків. Проте наслідки Великої Вітчизняної війни були ще гіршими: тривалість життя зменшилась не так значно (мінімум 21 рік для жінок і 14 років для чоловіків), однак залишалась на цих низьких рівнях протягом чотирьох років. Рисунок 9 показує тенденції тривалості життя з середини 1920-х років до середини 1960-х років. Виключний вплив двох основних криз середини сторіччя дуже чітко видно.

Джерела

1. Adamets, Serguei, Alain Blum and Serguei Zakharov. 1994. Disparites et variabilite des catastrophes demographiques en URSS. Paris: INED. (Dossiers et Recherches no. 42).
2. Adamets, Serguei and Vladimir Shkolnikov. 1995. О довоенных таблицах смертности СССР [About pre-war life tables]. Moscow; Institute for economic forecasts, Centre for Population and Human Ecology, (Paper presented at the Conference on Population of the USSR in the 1920s-1930s in light of newly classified documentary evidence, Toronto, January 1995).
3. Andreev, Evgueny M., Leonid E. Darskij and Tatiana L. Khar'kova. 1992. "L'histoire de la population de l'URSS 1920–1959", Annales de demographie historique: 61–150.
4. Андреев А.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л. Демографическая история России: 1927–1957. – М.: Информатика, 1998. – 187 с.
5. Блум А. Потери населения СССР: 1917–1991. – Париж: Плон, 1994.
6. Maksudov, Serguei. 1989. Gjnthb yfctktybz СССР [Demographic losses of the Soviet Union], Benson (Vermont): Chalidze.

7. *Mesle*, France and Jacques Vallin. Forthcoming. Mortalite et causes de deces en Ukraine au XXe siecle. Paris: INED (with contributions by Vladimir Shkolnikov, Serguei Adamets and Serhii Pyrozhhkov).

8. *Новоселский С.А., Паевский В.В.* Смертность и продолжительность жизни населения СССР: 1926–1927. Таблицы смертности. – Москва и Ленинград, 1930 .

9. *Pyrozhhkov, Serhii I.*, 1996. “Les pertes demographiques en Ukraine dans les annees 1930 et 1940”, *Population* 51 (4–5): 1032–1040.

10. *Pitkanen, Kari J.* 1993. Deprivation and Disease. Mortality During the Great Finnish Famine of the 1860s. Helsinki: Hakapaino.

11. *Полан П.М.* Жертвы двух диктатур. – М., “РОССПЕН”, 1996. – 896 с.

12. *Российская Академия Наук.* Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М.: Наука, 1992.

13. *Schechtman, Joseph B.* 1946. European Population Transfers 1939–1945. New York, Oxford: University Press.

14. *SGF (Statistique generale de la France).* 1907. Statistique internationale du mouvement de la population d’apres les registres d’etat civil. Resume retrospectif depuis l’origine des statistiques de l’etat civil jusqu’en 1905. Paris: Imprimerie nationale.

15. *Цаплин В.В.* Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – №4. – С. 175–181.

16. *ТзСУ,* 1962. Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года, СССР. [Results of the 1959 General Population Census, USSR 1973]. Moscow: Tsentralnoye Statisticheskoye Upravleniye.

17. *Zemskov, Victor N.* 1990. “Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР) [Deportees, according to documents from NKVD-MVD of the USSR]”, *Социологические исследования [Sociological Studies]* (11): 3–17.

18. *Земсков В.Н.* Гулаг // Социологические исследования. – 1991. – №6. – С. 10–27.

19. *Земсков В.Н.* Гулаг // Социологические исследования. – 1991. – №7. – С. 3–16.

20. *Жиромская В.Б., Киселев И.М., Поляков Ю.А.* Полвека под грифом “секретно”, Всесоюзная перепись 1937 года. – М.: Наука, 1996.